

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.094>
УДК 94(477.81)“1939/1945”

Андрій ЖИВ'ЮК

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ «Центр дослідження українсько-польських відносин»,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
derzhy60@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

МАСОВА ОПЕРАЦІЯ НКВС НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ (ВЕСНА — ЛІТО 1940 р.): ОРГАНІЗАЦІЙНІ, КАДРОВІ ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Мета статті — простежити політичну обумовленість, організаційні, кадрові та технологічні аспекти масової операції НКВС 1940 р. на Заході України (на прикладі Західної Волині) через її зв'язок з масовими операціями періоду Великого терору. Зазначену операцію 1940 р., що була невід'ємною частиною «зачистки» Західної України, розглянуто із застосуванням принципу історизму, системного, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного, діахронного, просопографічного, статистично-кількісного та інших **методів**. **Основні результати** дослідження полягають у реконструкції масової операції зі знищення співробітниками радянських каральних структур за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. в особливому порядку «заклятих ворогів радянської влади» в західних областях УРСР. Встановлено, що масова операція весни — літа 1940 р. мала характер соціальної чистки з метою знищення «класово чужих» людей і придушення будь-якого можливого спротиву радянізації. **Оригінальний характер роботи** надає авторська аргументація і дешифрування частини списку осіб, убитих за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., із введенням до наукового обігу масиву збережених контрольно-наглядових справ репресованих, анкет та особових справ спецпереселенців, наказів та особових справ співробітників НКВС. **Практичне значення дослідження**

Цитування: Жив'юк А. Масова операція НКВС на Заході України (весна — літо 1940 р.): організаційні, кадрові та технологічні аспекти. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 94—114. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.094>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

і перспективи подальших студій полягають у тому, що вивчення джерельного комплексу, пов'язаного з обставинами здійснення масової операції 1940 р. на території Західної Волині, дозволило створити дослідницьку модель, яка може бути застосована для аналогічних студій щодо інших областей Західної України, як також Білорусі й країн Балтії.

Ключові слова: Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), Головне управління державної безпеки, Західна Україна, Західна Волинь, Великий терор, «зачистка», масова операція, «трійки», позасудовий вирок.

Спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» і наказ НКВС СРСР № 00762 від 17 листопада 1938 р. вимагали негайного припинення «будь-яких масових операцій з арештів і вислання». Під масовими операціями малися на увазі «групові арешти чи вислання без диференційованого підходу до кожної [...] особи й попереднього розгляду всіх наявних на неї матеріалів звинувачення». Припинялася практика складання т. зв. довідок чи меморандумів на арешт; арешти погоджувалися з прокурором; завершені кримінальні справи через прокурора спрямовувалися на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР лише у випадках неможливості довести вину «ворога народу» в судовому порядку; скасовувалися всі оперативні накази М. Єжова, які санкціонували проведення масових операцій [1, с. 16—17].

Однак необхідність, з погляду Кремля, швидкої «зачистки» Західної України та Білорусі від «ворогів народу» [2] повернула до порядку денного практику проведення масових операцій. Вкотре політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР і підпорядковані їм каральні структури ухвалили низку рішень про репресування певних груп населення Західної України та Білорусі в позасудовому порядку. До переліку потрапили польські осадники, лісники, офіцери, чиновники, поміщики, поліціянти, жандарми, тюремники, перебіжчики та ін. Перші дві категорії були вислані з території західних областей України та Білорусі 10 лютого 1940 р. згідно з постановою РНК СРСР «Про переселення польських осадників» від 29 грудня 1939 р.

5 березня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення № 144 «Питання НКВС СРСР» (особлива папка, протокол № 13), згідно з котрим було заплановано злочин: масове вбивство польських громадян, яких утримували з осені 1939 р. в радянських таборах і в'язницях. У рішенні пропонувалося НКВС СРСР «розглянути в особливому порядку із застосуванням вищої міри покарання — розстрілу» справи 14 700 колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліціянтів, розвідників, жандармів, осадників і тюремників, які перебували в таборах для військовополонених; а також справи 11 000 арештованих «членів різних контрреволюційних шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків», які перебували у в'язницях західних областей України й Білорусі.

Це рішення санкціонувало проведення співробітниками НКВС масової операції зі знищення людей на взірць Великого терору 1937—1938 рр.: створення позасудової «трійки», встановлення розстрільних лімітів, ухвалення вироків заочно без оголошення звинувачення. Відмінність від масових операцій періоду Великого терору полягала в тому, що тепер арештованих за визначеним лімітом мали репре-

сувати за «першою категорією» (розстріляти), а «друга категорія» (ув'язнення) була виключена як така. Змінилися ексекutori — ними стали Л. Берія і В. Меркулов. «Режисер» кривавого дійства був незмінним — секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін, який засвідчив рішення своїм підписом.

Розгляд справ московська «трійка» у складі заступників Л. Берії В. Меркулова та Б. Кобулова, начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР Л. Баштакова мала провести без виклику арештованих і без оголошення звинувачення, без постанови про закінчення слідства й обвинувального висновку. На осіб, які перебували в таборах військовополонених, довідки надавало Управління у справах військовополонених НКВС СРСР; на арештованих осіб довідки зі справ надавали НКВС УРСР і НКВС БРСР [1, с. 156—157].

Ухваленню рішення політбюро передувала доповідна записка Л. Берії, де означений контингент осіб було названо «залятими ворогами радянської влади, переповненими ненависті до радянського ладу». «Кожен з них тільки й жде звільнення, — акцентував Л. Берія, — щоб мати можливість активно включитися у боротьбу проти радянської влади». Зазначалася кількість осіб у таборах військовополонених — 14 736 (97 % із них — поляки) та у в'язницях західних областей України та Білорусії — 18 632 (з них поляків — 10 685) [1, с. 153—154].

Згідно з доповідною запискою голови КДБ СРСР О. Шелепіна першому секретарю ЦК КПРС М. Хрущову від 3 березня 1959 р. зазначений у постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. ліміт (25 700 осіб) було виконано таким чином: всього розстріляно 21 857 осіб, з них 4421 в'язнів Козельського табору — у Катинському лісі (Смоленська область), 3820 в'язнів Старобільського табору — у Харківській в'язниці (поховані в П'ятихатках, передмісті Харкова); 6311 в'язнів Осташківського табору — в УНКВС по Калінінській області (поховані біля с. Медное); 7305 осіб розстріляні в інших таборах і в'язницях Західної України та Західної Білорусії [3, с. 601—602].

Як бачимо, «недовиконання» визначеного загального ліміту на розстріл склало 4143 особи, в основному, за рахунок зменшення кількості вбитих у в'язницях. Чому так сталося — на сьогодні відповіді немає. Під час проведення масових операцій у 1937—1938 рр. не дозволялося перевищувати спущені зверху ліміти на розстріли, тоді як цілком допускалося ці ліміти недовиконувати.

Розстрілам польських військовополонених з Козельського, Осташківського й Старобільського таборів присвячений значний масив історичної літератури. У Польщі перепони щодо висвітлення цієї трагедії зникли ще з кінця 1980-х рр., з падінням комуністичного режиму [4—8]. Цінні джерельні видання з'являлися в 1990-х рр. у Росії [3; 9], хоча політичні спекуляції навколо т. зв. катинського синдрому в російсько-польських стосунках тривали й надалі [10].

Автора зацікавила та частина масової операції 1940 р., що стосувалася розстріляних у в'язницях Західної України, зокрема Західної Волині. Докладне вивчення цього сегменту репресивної акції може стати ключем для розгадування таємниці т. зв. українського катинського списку. Цей термін був запроваджений до наукового обігу польськими істориками для маркування української складової масової

операції 1940 р. та включав переважно цивільних жертв НКВС [11]. У 1994 р. СБУ передала заступникові прокурора Республіки Польща С. Снежкові примірник списку 3435 польських громадян, знищених у 1940 р. в Україні на підставі березневого рішення політбюро. Цей алфавітний перелік імен розстріляних, до якого додавалися п'ять мішків з їхніми в'язничними справами, був надісланий 25 листопада 1940 р. начальником 1-го спецвідділу НКВС УРСР Ф. Цветухіним до 1-го спецвідділу НКВС СРСР. У Польщі список опублікували того ж 1994 р. [12].

Нещодавно польський Інститут національної пам'яті видав колективне дослідження польських та українських учених, у якому були розглянуті нові аспекти катинського розстрілу, у тому числі, щодо місць виконання вироків в Україні (Київ, Харків, Херсон), актуальність пам'яті про жертв розстрілів та ін. [13].

Однак на посутнє тлумачення катинського списку в цілості та на ідентифікацію більшості зазначених у ньому осіб ані польські, ані українські історики так і не спромоглися. Спроба дослідників В. Кривошеї та Л. Онишко розкодувати його приховані сенси до суттєвого зрушення не привела [14; 15], хоча й заслуговує на увагу з огляду на виокремлення істориками національної та соціальної складових масової операції 1940 р. в Україні та формулювання припущень стосовно адміністративно-територіальної приналежності осіб, зазначених у списку.

Автори здійснили сегментацію груп заарештованих, спираючись на «Відбірковий список...» (складається з трьох частин і нараховує загалом 909 персоналій)¹, котрий містив неточності. Зазначена в назві статті національна складова в тексті не відображена, що й не дивно, оскільки національність засуджених в особливому порядку не зазначена у «Відбірковому списку...». За основу правопису прізвищ автори, очевидно, взяли саме «Відбірковий список...», а не «Список особових справ арештованих...»², тому багато прізвищ виявилися видозміненими. Наявна плутанина з назвами населених пунктів, які у «Відбірковому списку...» часто містять помилки, неправильно визначена адміністративно-територіальна приналежність ув'язнених. Річ у тім, що «Відбірковий список...» не корелює повністю зі «Списком особових справ арештованих...», і до нього потрапили контрольно-наглядові справи на осіб, які були засуджені до різних термінів ув'язнення, а не страчені в особливому порядку.

Найважливіший підсумок, зроблений В. Кривошеєю та Л. Онишко на основі докладного аналізу змісту «Відбіркового списку...» і «Списку особових справ арештованих...», суперечив твердженню польських авторів, ніби всі зазначені в другому документі жертви є поляками й що всі вони поховані в Биківні [10]. Натомість українські автори дійшли висновку про відсутність підстав для беззастереж-

¹ «Отборочный список контрольно-наблюдательных дел, подлежащих уничтожению по архивно-следственным делам, находящихся на хранении в архиве Учетно-архивного отдела КГБ при СМ СССР, согласно личного указания начальника УАО КГБ при СМ СССР полковника тов. Плетнева» (Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі — ГДА СБУ (Київ)). Ф. 5. Спр. 897. Арк. 140—236).

² «Список личных дел арестованных, направленных в НКВД СССР» (ГДА СБУ (Київ)). Ф. 5. Спр. 926. Арк. 1—121).

ної підтримки позиції «щодо трактування Биківнянського могильника як місця поховань 3435 осіб зі «Списку»» [14, с. 13].

Проблему наявної джерельної бази стосовно катинського розстрілу в Україні окреслено в публікації С. Кокіна [16]. У результаті ретельного розгляду відомчого документообігу НКВС-КДБ, пов'язаного з «київським списком», дослідник констатував, що системна робота архівістів СБУ з пошуку й розсекречення необхідної інформації бажаних результатів не дала. Водночас він зазначив, що розбіжності в документації наводять на думку про можливість засудження людей з «київського списку» не одночасно, а у певній послідовності, залишивши відкритим питання про місце здійснення розстрілів [16, с. 52].

У результаті аналізу «Списку особових справ арештованих...» дослідниця діяльності уєнерівської еміграції на Волині Р. Давидюк віднайшла низку прізвищ військових і цивільних діячів часів УНР, пов'язаних у міжвоєнний період з Волинським воеводством. Ці діячі, серед яких були як місцеві уродженці, так і наддніпрянці, були страчені згідно з рішенням політбюро від 5 березня 1940 р. [17, с. 121—142].

На етапі відкриття та оприлюднення «Списку особових справ арештованих...» та його порівняння з виявленим «Відбірковим списком...» дослідницький пошук зіткнувся з перепоною, зумисне створеною співробітниками радянських спецслужб. Після завершення масової операції 1940 р. НКВС УРСР надіслав супровідну документацію (кримінальні справи страчених, другі примірники облікових карток, рішення «трійки» й акти про виконання вироків) до НКВС СРСР, де вони зберігалися в «запечатаному приміщенні». У березні 1959 р. згідно з рішенням політбюро ЦК КПРС на підставі записки голови КДБ СРСР О. Шелепіна вся документація по масовій операції 1940 р. (за винятком протоколів засідань «трійки» НКВС СРСР) була знищена [3, с. 601—602].

Звернення О. Шелепіна до політбюро мало свою передісторію. Упродовж 1950-х рр. у підпорядкованих на той час МДБ СРСР архівах тривала «зачистка» слідів операції 1940 р. У 1952 р. за усною вказівкою начальника відділення відділу «А» МДБ СРСР полковника О. Шевелева з оперативно-довідкової картотеки відділу «А» МДБ УРСР і УМДБ західних областей УРСР були вилучені 2500 облікових карток засуджених в особливому порядку 1940 р. Надалі вони зберігалися у 5-му відділенні обліково-архівного відділу КДБ при РМ УРСР і довідкова робота за ними не проводилася. 8 червня 1956 р. за усним розпорядженням начальника обліково-архівного відділу КДБ при РМ СРСР Я. Плетньова і затвердженням заступником голови КДБ УРСР П. Тихоновим висновком зазначені облікові картки були знищені³. Тоді ж і також за вказівкою Я. Плетньова за чотирма відбірковими списками, затвердженими П. Тихоновим, були знищені контрольні-наглядові справи на розстріляних у 1940 р. осіб, що зберігалися у Києві⁴.

Хто ж були ці співробітники спецслужб, причетні до переховування та знищення документів масової операції 1940 р.? Випускник Московського історико-архівно-

³ ГДА СБУ (Київ). Ф. 5. Спр. 897. Арк. 10—12.

⁴ Там само. Арк. 140—236.

го інституту О. Шевелєв у 1940 р. очолював 11-те відділення 1-го спецвідділу НКВС СРСР, до функцій якого входили «прийом, обробка і зберігання справ особливо-го архіву», до якого в НКВС належали справи, вирішені в особливому порядку, коли смертний вирок був ухвалений позасудовим органом, наприклад, «трійкою» НКВС щодо розстрілу польських громадян у 1940 р. Це відділення відповідало за оформлення справ і списків страчених. За визначенням М. Петрова, начальник відділення О. Шевелєв «завідував бухгалтерією смерті», за що наказом НКВС СРСР від 26 жовтня 1940 р. отримав премію в розмірі місячного окладу [18, с. 117—119, 343].

Заступник голови КДБ при РМ УРСР П. Тихонов, який у 1956 р. затвердив висновок про знищення документів катинської справи, у 1940 р. служив заступником начальника УНКВС по Харківській області та відповідав за розстріл військовополонених Старобільського табору, за що теж був нагороджений місячним окладом [18, с. 95—96, 161, 331]. Начальник обліково-архівного відділу КДБ при РМ СРСР полковник Я. Плетньов на час проведення тієї операції служив в органах прокуратури [19, с. 695—696], тобто не мав права про неї знати.

Однак, ексцес виконавця не дозволив остаточно ліквідувати документальні сліди злочинів. По-перше, певна кількість контрольно-наглядових справ на осіб, страчених у 1940 р., «загубилася» в обліково-архівних відділах управлінь КДБ західних областей УРСР. Вони містять значно ширшу за «Списки особових справ арештованих...» інформацію про жертв. Частина таких контрольно-наглядових справ удалося виявити в УСБУ в Рівненській області.

По-друге, паралельно зі стратами осіб за рішеннями «трійки» НКВС СРСР, репресій у формі вислання на спецпоселення зазнали члени їхніх сімей (депортація 13 квітня 1940 р.). Особові справи (анкети) на членів сімей страчених, які підлягали висланню, містили докладну інформацію про склад сім'ї, місце її проживання, національність і майновий стан тощо, у т. ч. члена родини, який був розстріляний. Саме ці анкети надали можливість створити колективний портрет страчених під час масової операції 1940 р. мешканців Рівненської області за місцем їх проживання, соціальним статусом, заняттям, національністю та ін.

Певна кількість висланців зверталися з клопотаннями про скасування покарання та повернення додому. У матеріалах перевірки цих звернень, оформлених чекістами в окремі справи, наявна інформація про причину виселення — розстріл за рішенням політбюро від 5 березня 1940 р. одного з членів родини (у постановках та анкетах на вислання зустрічаються формулювання «засуджений за контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання»⁵). Останнє вказує на те, що здійснення масової операції 1940 р. не було таємницею для співробітників НКВС і залишило слід у службовій документації 1940—1941 рр.

По-третє, у рідкісних випадках розслідування справ страчених (уже без прив'язки рішення політбюро від 5 березня 1940 р.) відновлювали в другій половині 1950-х — на початку 1960-х рр., зокрема за наполяганням родичів убитих,

⁵ Див., наприклад: Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, м. Рівне (далі — ГДА МВС України (Рівне)). Ф. 26. Оп. 1. Спр. 9556, 9743, 9746, 9749, 9889 та ін.

які повернулися зі спецпоселення. В умовах викриття злочинів сталінського періоду вони наважилися звернутися до органів прокуратури й КДБ, щоб встановити долю зниклих членів сімей.

Так, мешканка Рівного Н. Кальтенберг у 1959 р. зверталася до Генеральної прокуратури СРСР із заявою щодо розшуку свого чоловіка В. Кальтенберга, арештованого в 1939 р. Він працював у касі хворих при магістраті Рівного, мав у власності великий будинок на вул. Дубенській, який знаходився поруч з відділком польської поліції⁶. Співробітники поліції використовували цей дім для конспіративної роботи, що стало підставою для його арешту й розстрілу в особливому порядку.

У процесі розгляду заяви Н. Кальтенберг, що тривав близько двох років (1959—1961), начальник УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області П. Арнаутенко переслав її звернення заступникові начальника обліково-архівного відділу КДБ при РМ СРСР Федорову. П. Арнаутенко зазначив, що за обліками 1-го спецвідділу УВС у Рівненської області В. Кальтенберг «арештованим і засудженим не значиться», однак у журналі реєстрації слідчих справ за № 552 зазначено, що В. Кальтенберг арештований 2 жовтня 1939 р., його справа 2 квітня 1940 р. направлена до НКВС СРСР, а сам він 26 березня 1940 р. етапований до Харківської в'язниці. Перевірка за картотекою УКДБ по Харківській області 1-го спецвідділу МВС УРСР і КДБ при РМ УРСР результатів не дала, тому П. Арнаутенко вимушено адресувався до Москви. При цьому він завбачливо інформував, що Н. Кальтенберг не повідомляти про пересилання її заяви. Через 10 днів у Рівному отримали відповідь з Москви: «Повертаючи заяву гр-ки Кальтенберг Н.Ф. з клопотанням про встановлення місця знаходження її чоловіка, просимо вас дати вказівку оголосити заявниці, що в органах держбезпеки відомостей про долю її чоловіка немає»⁷.

Водночас 18 серпня 1961 р. постановою слідчого відділу УКДБ Рівненської області кримінальне переслідування щодо В. Кальтенберга було припинене за ч. 2 ст. 213 КПК УРСР⁸, тобто «за недоведеності участі обвинуваченого у вчиненні злочину».

Московська «трійка» з 1 квітня до початку червня 1940 р. підписала 72 протоколи з рішеннями про розстріл. За припущенням М. Петрова, відомі на сьогодні номери списків-приписів відповідали номерам протоколів «трійки» НКВС.

Віднайдені контрольно-наглядові справи страчених у 1940 р. осіб, особові справи (анкети) членів їхніх сімей, відновлені архівно-кримінальні справи, а також «Відбірковий список...» дозволили встановити особи 740 мешканців Рівненської області, до яких була застосована вища міра покарання за рішенням московської «трійки». Вони потрапили до «рівненських» протоколів «трійки» 041 (список 3), 066 (списки 1, 2, 3), 067 (список 1), які охоплюють заарештованих за участю надісланих з Москви оперативно-чекістських груп навесні 1940 р., та до спільного для всіх західних областей УРСР протоколу 042, куди увійшли арештанти 1939 р.

⁶ ГДА СБУ (Рівне). Ф. 5 (Р). Спр. П-2803.

⁷ Там само. Арк. 64, 66.

⁸ Там само. Арк. 53—54.

Друга частина шифру, зазначеного в кожній особі зі «Списку особових справ арештованих...», вказує на номер списку того чи іншого протоколу «трійки», а третя — на порядковий номер засудженого за тим чи іншим розстрільним списком. Цілоком до Рівненської області можемо віднести лише протокол 066, три списки якого включають її мешканців.

На доказ такого прочитання «Списку особових справ арештованих...» мож-на навести листування 1953—1954 рр. начальника 1-го спецвідділу МВС УРСР полковника В. Подобєдова із заступником начальника 1-го спецвідділу МВС СРСР полковником Л. Кротовим про з'ясування долі В. Туровського. У цьому листуванні стосовно В. Туровського зазначено, що його «порядковий № 96 протоколу № 41 від 20.4.40 р.». В. Туровський не був розстріляний у 1940 р., хоч і увійшов до «Списку особових справ арештованих...» під номером 2989, шифр 41/3-96⁹, де 41 — номер протоколу, 3 — номер списку цього протоколу, 96 — порядковий номер засудженого в списку. 8 березня 1941 р. Особливою нарадою він був засуджений до 5 років виправно-трудоих таборів, 5 вересня 1941 р. був звільнений з Карагандинського виправно-трудоого табору, що стало підставою для залишення його картки в оперативно-довідковій картотеці¹⁰.

З числа ідентифікованих 740 мешканців Рівненської області, до яких була застосована вища міра покарання за рішенням московської «трійки», 510 були поляки (68,9 %), 157 — українці (21,2 %), 47 — євреї (6,4 %), 22 — росіяни (3 %), троє чехів і один молдаванин. Загальна кількість розстріляних представників різних національностей, окрім поляків, складає 230 осіб (31,1 %).

Для відчитування палімпсесту, яким є список жертв першої масової операції на Заході України, котра не відрізнялася від операцій періоду Великого терору, а основні її параметри були регламентовані наказами Л. Берії першої половини березня 1940 р., необхідно з'ясувати механізм її проведення.

Після ухвалення рішення політбюро від 5 березня 1940 р. був розроблений механізм масового розстрілу. Приблизно 14 березня 1940 р. на нараду до Москви для отримання інструкцій викликали начальників УНКВС Калінінської, Смоленської та Харківської областей (разом з їхніми заступниками та комендантами УНКВС). Нараду проводив Б. Кобулов. Він озвучив головний посил розстрільної акції 1940 р., який полягав у позасудовому й надсекретному її характері. Б. Кобулов наказав: «Ніяких прокурорів» [18, с. 99]. За спогадами начальника УНКВС по Калінінській області Д. Токарева, Б. Кобулов також «наказав не залишати в живих жодного незаплямованого свідка» [10, с. 357]. Тобто, якби хтось зі співробітників НКВС відмовився від участі в розстрілах, то його неминуче спіткала б доля жертви. Особи, які брали участь в акції, були приречені мовчати, зв'язавши себе спільною кривавою порукою.

Для керівництва підготовкою справ на цивільних осіб, яких утримували у в'язницях західних областей України та Білорусі, та загальною підготовкою до роз-

⁹ ГДА СБУ (Київ). Ф. 5. Спр. 926. Арк. 105.

¹⁰ Там само. Спр. 897. Арк. 98, 100.

стрільної акції до Львова виїхав начальник Головного транспортного управління НКВС СРСР С. Мільштейн, а до Білостоку — перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов. На них було покладено організацію додаткових арештів і прискорення підготовки справ для «трійки» в Москві. 7—9 березня 1940 р. С. Мільштейн у Львові провів нараду з начальниками УНКВС західних областей УРСР та ознайомив їх із планом проведення масової операції.

14 березня 1940 р. керівний та оперативний склад її учасників з центрального апарату держбезпеки заохотили присвоєнням чергових спеціальних звань. Наказом НКВС СРСР № 346 звання від лейтенанта до комісара держбезпеки 3-го рангу отримали 176 осіб. Подібним чином, але вже після закінчення ліквідаційної акції будуть відзначені її рядові виконавці.

Для звільнення місця для нових арештантів у в'язницях Західної України й Білорусі 22 березня 1940 р. Л. Берія видав наказ № 00350 «Про розвантаження в'язниць НКВС УРСР і БРСР». З рівненських та волинських в'язниць (очевидно, йшлося про всі в'язниці, підпорядковані тюремним відділенням УНКВС цих областей) підлягали переміщенню до в'язниць Київської, Харківської і Херсонської областей 1000 заарештованих. Для надання допомоги НКВС УРСР з організацією перевезення цих арештантів було відряджено начальника Головного транспортного управління НКВС СРСР майора держбезпеки П. Зуєва. Забезпечення охорони арештованих під час транспортування було покладено на начальника 13-ї дивізії конвойних військ НКВС А. Завялова¹¹.

Для «надання практичної допомоги» УНКВС західних областей УРСР в оперативній роботі наказом НКВС СРСР № 00342 від 20 березня 1940 р. до них на один місяць були відряджені оперативно-чекістські групи зі співробітників центрального апарату НКВС: 15 осіб — до Львова, 5 осіб — до Дрогобича, Луцька, Рівного, Станіслава, Тернополя. Члени цих груп мали негайно виїхати на місця та зв'язатися з начальниками УНКВС. Членів оперативно-чекістських груп зобов'язали перевірити всі агентурні й слідчі матеріали на заарештованих, «добрати» нових арештантів і разом зі співробітниками обласних управлінь готувати справи для відправлення на московську «трійку». Про результати роботи начальники УНКВС мали повідомляти І. Серову й Л. Берії раз на п'ять днів. Арешти письменників, наукових працівників і духовенства без санкції ЦККП(б)У вирішили не проводити [20, с. 28—29, 206—214]. Випадково чи ні, але старт масової операції 1940 р. був, до певної міри, синхронізований з довиборами до Верховної Ради СРСР та УРСР першого скликання, які відбулися в західних областях УРСР 24 березня 1940 р., що дозволяє провести ще одну паралель між Великим терором і «зачисткою» [21].

До складу відряджених до Західної України оперативно-чекістських груп увійшли знакові співробітники радянських спецслужб. Львівську групу очолив майор держбезпеки П. Мешик — начальник 1-го відділу Головного економічного управління НКВС СРСР, з лютого 1941 р. — нарком держбезпеки УРСР; його заступ-

¹¹ Государственный архив Российской Федерации. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 56. Л. 62—63.

ником став капітан держбезпеки Б. Родос — заступник начальника слідчої частини Головного управління державної безпеки НКВС СРСР; до групи увійшов оперуповноважений 3-го відділення 2-го відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР лейтенант держбезпеки І. Кудря, згодом резидент диверсійно-розвідувальної групи НКВС у Києві в 1941—1942 рр., та ін. Тернопільську оперативно-чекістську групу склали співробітники слідчої частини Головного управління державної безпеки НКВС СРСР: керівник — помічник начальника слідчої частини, старший лейтенант держбезпеки О. Шкурін, члени — старший слідчий, лейтенант держбезпеки З. Генкін, слідчі лейтенант держбезпеки П. Блок, молодші лейтенанти держбезпеки Ф. Масленников і М. Дорошевич. До складу Луцької оперативно-чекістської групи були включені оперуповноважені 3-го відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, лейтенанти держбезпеки М. Бейлінсон, І. Сударіков, І. Довгань, В. Федоров. На чолі групи — начальник відділення Головного економічного управління НКВС СРСР, старший лейтенант держбезпеки С. Кривулін [20, с. 208—210].

До рівненської оперативно-чекістської групи увійшли співробітники слідчої частини Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, лейтенанти держбезпеки С. Тітов, Є. Ковальов, В. Полухін, сержант М. Василюнок. Керував групою начальник 9-го відділення 3-го відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, старший лейтенант держбезпеки П. Журавльов. Як свідчить звіт про результати роботи групи від 27 квітня 1940 р., її співробітники розділилися — В. Полухін і М. Василюнок працювали в Рівному, Є. Ковальов і С. Тітов — у Дубні¹².

Фігура останнього з них — С. Тітова — постає з опублікованих джерел і документів як досить неординарна. Після ухвалення постанови політбюро ЦК ВКП(б) «Про арешти і прокурорський нагляд» С. Тітов був одним із відряджених 27 листопада 1938 р. вищою партійною інстанцією для роботи в центральному апараті НКВС [22, с. 618]. Про його перебування на Рівненщині згадувала арештована Дубенським РВ НКВС зв'язкова Союзу збройної боротьби з Кременця, студентка філософського факультету Варшавського університету Я. Сулаковська¹³: «Під час розмови заходили енкаведисти, сідали й спостерігали [...]. Винокур представив одного з них як її слідчого. Лейтенант Сергей Тітов та двоє його помічників приїхали з Москви, щоб узятися за її справу [...]. Вразив вигляд і запах Тітова. Советські службовці полюбляли косметику й парфуми. Лейтенант підмалював свої брови, наклав тіні на повіки, притрусив себе тальком і напахтився парфумами» [23, с. 323].

Пойменовані члени оперативно-чекістських груп, безсумнівно, були співучасниками злочину, вчиненого згідно з постановою політбюро від 5 березня 1940 р. За підготовленими опергрупами справами й списками в Москві ухвалювали рішення про розстріли та направляли приписи до УНКВС для виконання. Хоча в підсумкових звітах наркомунвнутрішніх справ УРСР І. Серову (два з них опубліковані — С. Кривуліна й Б. Родоса [24, с. 109—114]) керівники оперативно-чекіст-

¹² ГДА СБУ (Київ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 30—35.

¹³ Державний архів Рівненської області. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 646. 109 арк.

ських груп про виконання головної частини поставленого перед ними завдання не інформували. Звітували про надання допомоги співробітникам УНКВС, про ліквідацію найважливіших агентурних справ і справ-формулярів, про проведені за ними розслідування тощо¹⁴.

Водночас у звіті начальника рівненської оперативно-чекістської групи П. Журавльова зазначено, що після прибуття групи 22 березня 1940 р. складено «план операції з арештів антирадянських елементів на основі підібраних до того часу матеріалів [...]». Основні арешти за найактуальнішими справами проведені 22—23 березня. Додаткові арешти проводилися вже після виборів, починаючи з 25/III. Підсумкова доповідна записка про кількість арештованих за цією операцією повідомлена вам по прямому проводу 3/IV.1940 р.»¹⁵.

Звернемося до організаторів масової операції на обласному рівні. 7—9 березня 1940 р. начальник УНКВС Рівненської області Р. Крутов за наказом заступника наркома внутрішніх справ УРСР В. Сергієнка разом з іншими керівниками управління західних областей УРСР перебував у Львові. На нараді, яку проводив С. Мільштейн, вони довідалися про рішення політбюро від 5 березня¹⁶ та свою роль у його реалізації¹⁷. Пізніше, 4—6 квітня, Р. Крутов отримував відповідні інструкції в наркоматі внутрішніх справ УРСР в Києві¹⁸.

7 березня 1940 р. розпорядженням відділу кадрів НКВС УРСР № 11200 тимчасовим виконувачем обов'язків помічника начальника УНКВС по Рівненській області Р. Крутова був призначений молодший лейтенант держбезпеки С. Шехтман, переведений з посади начальника відділу фельдз'язку та заступника начальника секретаріату УНКВС по Миколаївській області¹⁹. Р. Крутов і С. Шехтман служили разом у цьому УНКВС з березня до вересня 1939 р.: перший був заступником начальника, другий був його підлеглим. До обов'язків С. Шехтмана в 1937—1938 рр. належала перевірка документів на засуджених до розстрілу [25, с. 427].

На старті масової операції, у березні — квітні 1940 р., відбувалися численні відрядження співробітників різних відділів УНКВС по Рівненській області до Києва (1-й спецвідділ, фінансовий відділ, секретаріат, адміністративно-господарський відділ, комендатура) та до районів області. Накази про відрядження візував т. в. о. помічника начальника УНКВС С. Шехтман²⁰, перебравши на себе оперативне керівництво обласним управлінням. На думку автора, С. Шехтмана можна кваліфікувати як своєрідного «наглядача», надісланого НКВС УРСР до Рівного для контролю за ходом розстрільної акції. Особливо, якщо зважити на його 15-річний досвід праці чорноробом на кладовищі у Житомирі ще до служби в ГПУ-НКВС

¹⁴ ГДА СБУ (Київ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 434. Арк. 9—26, 30—44.

¹⁵ Там само. Арк. 30.

¹⁶ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 1. Арк. 140, 178.

¹⁷ Характерно, що наказ про своє відрядження 7—9 березня 1940 р. до Львова видав спочатку сам Р. Крутов, а за півтора місяця воно було продубльоване його помічником С. Шехтманом.

¹⁸ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 1. Арк. 174.

¹⁹ Там само. Арк. 151.

²⁰ Там само. Т. 2. Арк. 37—53.

та більш як десятирічний стаж роботи начальником фельдзв'язку в різних територіальних відділах та управліннях ГПУ-НКВС [26, с. 927]. Після закінчення операції С. Шехтман за розпорядженням заступника наркома внутрішніх справ УРСР П. Чемісова від 14 листопада 1940 р. був відісланий до УНКВС по Одеській області²¹. Наприкінці весни 1941 р. він очолював адміністративно-господарсько-фінансовий відділ УНКДБ по Одеській області, піднявшись одразу на три (!) щаблі в ієрархії звань держбезпеки — від молодшого лейтенанта до капітана²².

Окрім С. Шехтмана до Рівного на посаду начальника тюремного відділення УНКВС 20 березня 1940 р. було переведено начальника тюремного відділення НКВС Молдавської АРСР лейтенанта держбезпеки М. Овчарова²³. Він розпочав кар'єру в особливому відділі ВНК у 1920 р., впродовж 1920—1930-х рр. обіймав низку впливових посад у центральному апараті: був заступником начальника підсобних підприємств ГПУ УСРР, начальником відділення відділу резервів НКВС УРСР. Після арешту й розстрілу наркомів В. Балицького й І. Леплевського М. Овчарова відправили до Тирасполя керувати відділом місць ув'язнення, тюремним відділенням, де він «швидко засвоїв умови роботи в'язниці». Цікава деталь: М. Овчаров був позашлюбною дитиною, виховувався котрийсь час у діда по матері, який служив сторожем на кладовищі у м. Обоянь²⁴.

Останнім підсиленням «рівненської команди» стало призначення заступником Р. Крутова начальника Лубенського РВ НКВС лейтенанта держбезпеки В. Мастицького (наказ НКВС УРСР № 85 від 5 квітня 1940 р.)²⁵. В. Мастицький мав досвід проведення масових операцій — у 1937—1938 рр. він очолював лубенську міжрайонну оперативну групу НКВС, методами фізичного впливу отримував від підслідних фіктивні свідчення, на підставі яких полтавська «трійка» УНКВС засудила більшість арештантів до розстрілу [27, с. 136—137].

На першому етапі проведення акції відібраних для розгляду московською «трійкою» ув'язнених разом з їхніми справами вирішили транспортувати до Києва. Про це свідчить реєстр відряджень співробітників УНКВС, завізований у квітні — червні 1940 р. С. Шехтманом. У ньому зафіксовані щонайменше п'ять таких «етапів»: 4—7 та 15—18 квітня, 3—7 та 17—21 травня, 6—10 червня²⁶.

Прикметно, що два учасники вояжів до Києва, С. Гусев і М. Трофімов, невдовзі були звільнені зі служби: С. Гусев — 11 травня 1940 р. «за власним бажанням»²⁷, а М. Трофімов — 12 червня того ж року «за дискредитацію органів НКВС»²⁸. Останній був уродженцем Челябінська й влаштувався на службу до автотранспортного відділення УНКВС по Рівненській області в січні 1940 р., а до того працював

²¹ Там само. Т. 4. Арк. 37.

²² ГДА СБУ (Київ). Ф. 8. Оп. 14. Спр. 43. Арк. 148.

²³ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 1. Арк. 152.

²⁴ Там само. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 10071. Без нумерації.

²⁵ Там само. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 2. Арк. 3.

²⁶ Там само. Арк. 43, 47, 48, 52, 99, 125.

²⁷ Там само. Арк. 63.

²⁸ ГДА СБУ (Рівне). Ф. 3 (Р). Спр. 440. Арк. 2 зв.

водієм у Кам'янець-Подільському обкомі КП(б)У. 2 червня він з'явився п'яним у гараж конвойного полку, вимагав ключ від своєї машини у нарядника І. Гутарова, а після відмови зчинив скандал і був виведений конвойним. Начальник автотранспортного відділення К. Маляренко наступного дня подав доповідню Р. Крутову, наголосивши на систематичних пиятиках М. Трофімова. Начальник УНКВС наказав арештувати водія на три доби, а потім звільнити²⁹. Складно судити, який вплив на ці звільнення мала участь водіїв в етапуванні в'язнів до Києва, хоча зв'язок між цими подіями не можна виключати.

В історії зі звільненням М. Трофімова фігурувала одна деталь, що чітко вказувала на характер завдань, які йому та іншим водіям довелося виконувати. Машина М. Трофімова знаходилася не в гаражі автотранспортного відділення УНКВС, а в гаражі конвойних військ НКВС, дислокованих у Рівному. Очевидно, «мобілізовані» для етапування арештантів автомашини розмістили на час проведення операції в тому місці, звідки вони розпочинали свій шлях у супроводі конвоїрів з Рівного до Києва. Логістика могла бути такою: спочатку завантажували конвой, з ним їхали до Рівненської в'язниці, там вантажили в'язнів, далі — дорога до Києва, висадка арештантів на території Київської в'язниці й повернення назад. У дорозі, очевидно, були передбачені зупинки на території в'язниць у Новограді-Волинському й Шепетівці: поїздка за тодішніх дорожньо-транспортних умов тривала весь день або ніч — супровідні особи, водії, конвой, арештанти мали їсти-пити, «оправлятися», а водії ще й перепочити. Імовірно саме тому до Новограда-Волинського й Шепетівки виїжджав у відрядження під час проведення операції начальник відділення фельд'єгерської служби УНКВС К. Колесников³⁰.

На початку літа 1940 р. стало очевидним, що масова операція в західних областях УРСР затягнулася: вона тривала вже більше місяця після від'їзду опергруп до Москви. М. Петров зазначив, що московська «трійка» продовжила ухвалення рішень стосовно арештованих у Білорусі й Україні в червні, а за деякими даними розстріли тривали до липня, «коли у Москві до них уже втратили інтерес» [18, с. 39].

Спосіб виконання приписів «трійки» шляхом етапування засуджених до Києва виявився надто повільним. Десь з другої половини червня 1940 р. вирок почали виконувати на місці, у Рівному. Очевидно, формування розстрільної команди в УНКВС по Рівненській області було розпочато ще в середині місяця. 18 червня 1940 р. Р. Крутов видав наказ з особового складу № 197 про переміщення співробітників комендатури³¹. Таким чином, був сформований кістяк комендантського підрозділу, співробітники якого взяли участь у виконанні вироків московської «трійки»: комендант УНКВС П. Климчук, чергові помічники коменданта М. Молодов і М. Баранов, старший вахтер Ф. Лебедев, чергові бюро перепусток О. Корольов і В. Захаров, вахтери І. Возлюбленних, І. Пономарьов, С. Лісовенко та І. Полуяхтов. На допомогу їм стали наглядачі в'язниці № 1 м. Рівне О. Смірнов (пе-

²⁹ Там само. Арк. 26.

³⁰ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 2. Арк. 99, 102.

³¹ Там само. Арк. 140—141.

реведений з Таганської в'язниці в Москві), І. Лющенко (з Полтавської в'язниці) й О. Будулуц (з Кіровоградської в'язниці). Також були залучені співробітники відділення фельд'єгерського зв'язку УНКВС П. Бик, І. Сіренко, П. Смірнов, Є. Коротков, О. Дибін, які виконували кур'єрські функції між Рівним і Києвом чи Москвою.

Саме ці 17 осіб були відзначені в наказі Р. Крутова від 9 вересня 1940 р. — усіх їх підвищили у званнях: М. Баранов, М. Молодов, П. Бик та І. Сіренко отримали звання старшини, О. Корольов, Ф. Лебедев, П. Смірнов, Є. Коротков та О. Дибін — молодшого командира взводу, решта — командира відділення³². Пізніше, 28 травня 1941 р., наказом наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова черговий бюро перепусток УНКДБ по Рівненській області старшина Ф. Лебедев був нагороджений бойовою зброєю за виконання «завдань по боротьбі з контрреволюційними формуваннями»³³, хоча в нагородному листі, підготовленому 20 грудня 1940 р., Р. Крутов просив для нього «цінний подарунок». Відзначення старшого вахтера Ф. Лебедев обґрунтовувалося тим, що він «виконував низку серйозних завдань, пов'язаних з оперативною роботою»³⁴.

Серед матеріалів ГДА МВС України в Рівному вдалося відшукати особові справи 9 із 17 учасників розстрілів 1940 р. — І. Возлюбленних, В. Захарова, О. Корольова, Ф. Лебедева, С. Лісовенка, М. Молодова, І. Полуяхтова, І. Пономарьова та І. Сіренка. Усі вони були приблизно одного віку: п'ятеро народилися 1914 р., двоє — 1915-го, по одному — 1913-го та 1917-го. Двоє українців, решта семеро — росіяни. Восьмеро вихідців із села, лише один народився в місті. Всі дорослішали, навчалися, стали до праці, служили у війську вже за радянської влади. П'ятеро комсомольців, двоє кандидатів у члени ВКП(б). Типові продукти «соціальної інженерії» більшовиків.

Групу виконавців, яку склали наглядачі в'язниці УНКВС № 1 м. Рівне, співробітники комендатури й фельдзв'язку, формував комендант УНКВС Рівненської області П. Климчук, котрий набув значного досвіду в проведенні подібних акцій у Вінниці в 1937—1938 рр. [28, с. 5—43]. Саме молодший лейтенант держбезпеки П. Климчук підготував атестаційні листи на відзначення учасників розстрілів у Рівному.

Подальша доля виконавців в особових справах не відображена, за винятком двох осіб. Старший експедитор відділення фельдзв'язку І. Сіренко зник безвісти під час німецько-радянської війни³⁵. Натомість вахтер І. Возлюбленних вийшов з оточення, пройшов перевірку й прослужив в органах НКВС-МДБ-МВС до 1974 р.³⁶ У 1942—1948 рр. він був наглядачем в'язниці НКВС № 1 Карело-Фінської РСР, звільнився «за сімейними обставинами» та виїхав до Рівного, де старий знайомий комендант П. Климчук допоміг йому влаштуватися на посаду вахтера адміністративно-господарського відділу УМДБ по Рівненській області. З 1953 р. І. Возлюбленних служив у системі МВС області — вахтером, згодом мі-

³² Там само. Т. 3. Арк. 107—108.

³³ ГДА СБУ (Рівне). Ф. 1. Оп. 21. Спр. 4. Арк. 193—194.

³⁴ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 27. Оп. 1. Спр. 10360. Арк. 41.

³⁵ Там само. Спр. 2032. Арк. 9.

³⁶ Там само. Спр. 14717. 122 арк.

ліціонером господарського відділення. Відзначений медалями «За Перемогу над Німеччиною», «За бойові заслуги», «За бездоганну службу». При виході на пенсію нагороджений іменним годинником³⁷.

Безсумнівним доказом здійснення в 1940 р. УНКВС по Рівненській області розстрілів за вироками московської «трійки» стала телефонограма, відправлена 5 вересня 1940 р. Р. Крутовим помічнику наркома внутрішніх справ УРСР І. Гребченку з інформацією про кількість виконаних вироків: «Станом 5/IX по Рівненській області надійшло для виконання 991 вирок. За звітну п'ятиденку надійшло 212 вироків. Виконано у той же день 211 вироків, один вирок не виконано, оскільки засуджений після звільнення з роботи. У Москву відомостей не висилаємо»³⁸. Формулювання «засуджений після звільнення з роботи» могло означати, що арештований помер до отримання рішення московської «трійки» про його розстріл.

Телефонограма Р. Крутова підбила підсумки масової операції 1940 р. у Рівненській області: вона тривала з 22 березня до 5 вересня 1940 р.; кількість убитих за цей час у Києві, Рівному, можливо, і в інших містах за рішенням московської «трійки» мешканців області склала щонайменше 990 осіб.

До цих пір невідомі будь-які відомчі акти чи інструкції органів ВЧК-НКВС-КДБ, що регламентували б процедуру розстрілу й порядок захоронення тіл страчених. Єдиний виняток — це циркуляр Верховного трибуналу Всесоюзного центрального виконавчого комітету від 14 жовтня 1922 р., адресований головам трибуналів. У ньому зазначено, що «тіло розстріляного нікому видавати не належить, віддається [землі] без всіляких формальностей і ритуалу, у повному одязі, у якому був розстріляний, на місці виконання вироку чи в якому-небудь іншому пустинному місці, і таким чином, щоб не було сліду могили, чи відправляється в погребальний морг» [29, с. 565].

Ключовим підрозділом в оформленні та зберіганні розстрільних документів був 1-й спецвідділ НКВС. Службове навантаження на співробітників обліково-архівного відділу через необхідність оформлення понад 20 тисяч справ польських громадян для їх розгляду «трійкою» НКВС було великим. Вимагалось не лише «пропустити» справи через «трійку», але й оформити необхідні протоколи, витяги, розіслати приписи, потім зібрати у відділі акти з місць про виконання рішень «трійки».

До вузької групи осіб, посвячених у таємницю розстрілу польських громадян, належали також ті, хто проводив статистичну обробку кількісних показників цієї розправи, які не мали вклучатися до загальної репресивної статистики НКВС [18, с. 118—119]. В наказі про нагородження учасників масової операції 1940 р. фігурують 12 наділених «особливою довірою» співробітників 1-го спецвідділу НКВС СРСР, що з огляду на загальний штат цього відділу (на 1 січня 1940 р. — 358 осіб, на 6 березня 1941 р. — 620) зовсім мало [30, с. 259].

Начальник 1-го спецвідділу НКВС СРСР, член «трійки», яка ухвалювала вирок в катинській справі, Л. Баштаков був звільнений з органів МДБ 1947 р.

³⁷ Там само. Арк. 2 зв. — 4.

³⁸ ГДА СБУ (Київ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 255.

До виходу на пенсію працював у Міністерстві геології. У 1953 р. після арешту Л. Берії йому довелося похвилюватися: виклики в прокуратуру, допити. Однак до катинських справ не дійшло, навіть не питали. Попри очевидну участь Л. Баштакова в злочинних акціях НКВС, звання його не позбавили й не притягли навіть до мінімальної відповідальності [18, с. 126].

20 грудня 1939 р. 1-й спецвідділ УНКВС по Рівненській області очолив лейтенант держбезпеки М. Резницький — його перевели з Луцька з аналогічної посади³⁹. У 1938—1939 рр. він служив оперуповноваженим УДБ УНКВС по Кам'янець-Подільській області, де був свідком і співучасником масштабних порушень т. зв. соціалістичної законності. 14 грудня 1938 р. М. Резницький подав заяву в Кам'янець-Подільський обком КП(б)У про незаконні методи слідства з боку низки співробітників УНКВС, фальсифікацію справ, побиття та вбивства арештованих на допитах. Серед винуватців цих злочинних дій він вказав на заступника начальника УНКВС Р. Крутова [31, с. 420—426], з яким менш ніж за рік вони перетнулися на Волині. Їм вдалося уникнути відповідальності за попередні злочини й вони повернулися до звичної справи — проведення масових операцій із «зачистки» Західної України. Окрім своєї обов'язкової присутності як начальника 1-го спецвідділу під час розстрілів, М. Резницький не цурався особисто виконувати вироки: 27 березня 1941 р. він стратив п'ятьох членів ОУН⁴⁰. Упродовж німецько-радянської війни М. Резницький отримав звання майора держбезпеки, дослужився до посади заступника начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР [32, с. 98, 197], був нагороджений орденами Червоної Зірки й Червоного Прапора. Скінчив службу в 1953 р.

Упродовж 1939—1940 рр. у 1-му спецвідділі УНКВС по Рівненській області служили 20 співробітників, у т. ч. дві жінки. Серед інших потрібно виділити М. Тамаркіна, який від помічника оперуповноваженого виріс до заступника начальника спецвідділу, чому посприяла його активна участь у масовій операції 1940 р. Уроженець Коростишева, він отримав фах бухгалтера, працював у газеті політвідділу машинно-тракторної станції, навчався в Комуністичному університеті імені Артема, у 1938 р. був прийнятий на службу до НКВС. З Житомирщини у 1939 р. його перевели на Рівненщину. Саме тут наказом НКВС СРСР № 980 від 25 липня 1940 р. йому присвоїли перше спеціальне звання лейтенанта держбезпеки. У 1942—1949 рр. він перебував на оперативній роботі в різних підрозділах на різних фронтах аж до Групи радянських військ у Німеччині, за що був нагороджений двома орденами й шістьма медалями⁴¹.

У 1997 р. майор у відставці М. Тамаркін отримав в Управлінні СБУ в Житомирській області розрахунок вислуги років на пенсію, у якому докладно розписана вся його служба в держбезпеці, за винятком періоду 1939—1941 рр. Цей період зашифрований вказівкою, що М. Тамаркін був з 15 лютого 1939 р. до 15

³⁹ ГДА МВС України (Рівне). Ф. 23. Оп. 1. Спр. 19. Т. 1. Арк. 9.

⁴⁰ ГДА СБУ (Рівне). Ф. 5 (Р). Спр. П-6155. Арк. 199; Спр. П-8727. Арк. 304; Спр. П-11309. Арк. 201.

⁴¹ ГДА СБУ (Житомир). Спр. 4610-ОС. 21 арк.

жовтня 1942 р. оперуповноваженим Червоноармійського РВ НКВС на Житомирщині⁴². Про його службу в УНКВС по Рівненській області в особовій справі не згадано жодним словом. Очевидно, надто не хотів чи не останній учасник катинської справи, отримуючи пенсію від української держави, виявляти свою причетність до цього злочину.

Відповідь на питання, як була організована ця розправа, які сили були залучені й наскільки широким було коло учасників, мало дати розслідування обставин катинської справи, завершене Головною військовою прокуратурою Росії у 2004 р., однак офіційного обнародування імен розстрільників не відбулося. Натомість з'явилася постанова про припинення розслідування, а значна частина матеріалів справи були оголошені таємними, до чого спричинилася нова / стара державна тенденція в РФ — замовчування злочинів радянського часу.

Масова операція 1940 р. була національною та соціальною чисткою, логічним продовженням Великого терору, поширеного на населення загарбаних СРСР воєни 1939 р. територій з метою знищення «класово чужих» людей і придушення будь-якого можливого спротиву радянзації. Образно кажучи, 1937-м для Західної України став 1940-й. Серед убитих у Києві, Харкові, Херсоні, обласних центрах Західної України впродовж весни — літа 1940 р. були люди різні за походженням, місцем проживання, соціальним статусом, професією, заняттям і національністю — поляки, українці, євреї, росіяни, чехи та ін. Долю цих людей визначила одна обставина: червоні імперіалісти, які прийшли зі сходу, занесли їх до категорії своїх «заклятих ворогів», що підлягали екстермінації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Organy gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne: Sbornik dokumentov. T. 1. Kn. 1. Nakanune. Noyabr 1938 g. — dekabr 1940 g. Moscow, 1995 [in Russian].
[Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 1. Кн. 1. Накануне. Ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г. Москва, 1995. 452 с.]
2. Baran, V. & Tokarskiy, V. «Zachystka»: politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939—1941 rr. Lviv, 2014 [in Ukrainian].
[Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939—1941 рр. Львів, 2014. 456 с.]
3. Lebedeva, N., Petrosova, N., Voshchinskiy, B. & Materskiy, V. (Comps.). Katyn. Plenniki neobyavlennoy voyny. Dokumenty i materialy. Moscow, 1999 [in Russian].
[Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / сост.: Н. Лебедева, Н. Петросова, Б. Вошинский, В. Матерский. Москва, 1999. 608 с.]
4. Katyn. Lista ofiar i zaginionych jencow obozow Kozielsk, Ostaszkw, Starobielsk / wstep i oprac. A.-L. Szczesniak. Warszawa, 1989. 368 s. [in Polish].
5. Lista Katynska. Jency obozow Kozielsk, Ostaszkw, Starobielsk, zaginieni w Rosji Sowietckiej / oprac. A. Moszynski. Warszawa, 1989. 339 s. [in Polish].

⁴² Там само. Арк. 19.

6. Zawodny, J.-K. Katyn. Lublin; Paryz, 1989. 327 s. [in Polish].
7. Katyn. Dokumenty zbrodni. T. 2. Zagłada: marzec — czerwiec 1940 / oprac. W. Materski, E. Rosowska, B. Woszczyński, N. Lebediewa, N. Pietrosowa. Warszawa, 1998. 567 s. [in Polish].
8. Zabici w Katyniu: Alfabetyczny spis 4415 jencyw polskich z Kozielska zabitych w kwietniu — maju 1940, według zrydei sowieckich, polskich i niemieckich / oprac. A. Gurjanow, A. Dzienkiewicz. Warszawa, 2013. 850 s. [in Polish].
9. Lebedeva, N. (Comp.). Katyn. Mart 1940 — sentyabr 2000 g. Rasstrel. Sudby zhivyykh. Ekho Katyni. Dokumenty. Moscow, 2001 [in Russian].
[Катынь. Март 1940 — сентябрь 2000 г. Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катыни. Документы / сост. Н. Лебедева. Москва, 2001. 688 с.].
10. Yazhborovskaya, I., Yablokov, A. & Parsadanova, V. Katynskiy sindrom v sovetsko-polskikh i rossiysko-polskikh otnosheniyyakh. Moscow, 2009 [in Russian].
[Яжборовская И., Яблоков А., Парсаданова В. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях. 2-е изд. Москва, 2009. 519 с.].
11. Kalbarchyk, S. Ukrainskiy katynskiy spysok. Spetsproiekt «Katynska sprava». *Istorychna pravda*. 9.11.2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/9/61918/> [in Ukrainian].
[Кальбарчик С. Український катинський список. Спецпроект «Катинська справа». *Історична правда*. 9.11.2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/9/61918/> (дата звернення: 08.02.2026)].
12. Listy Katynskiej ciąg dalszy straceni na Ukrainie: Lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP(b) i naczelnych władz Państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku / red. M. Tarczyński. Warszawa, 1994. 115 s. [in Polish].
13. Zbrodnia katyńska. Nowe aspekty / pod red. S. Kalbarczyka i W. Wasilewskiego. Warszawa, 2025. 440 s. [in Polish].
14. Kryvosheia, V. & Onyshko, L. Ukrainskiy katynskiy spysok — za i proty. *Hileia: Istorychni nauky*. 2011. Spetsvyпуск: 8-18 [in Ukrainian].
[Кривошея В., Онишко Л. Український катинський список — за і проти. *Гілея: Історичні науки*. 2011. Спецвипуск. С. 8–18].
15. Kryvosheia, V. & Onyshko, L. Ukrainskiy katynskiy spysok: natsionalna ta sotsialna skladovi. *Bazhan, O. & Podkur, R. (Comps.). Politychni represii v Ukrainskii RSR 1937—1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia “Velykoho teroru” v SRSR*. Kyiv, 2013. 280-289 [in Ukrainian].
[Кривошея В., Онишко Л. Український катинський список: національна та соціальна складові. *Політичні репресії в Українській РСР 1937—1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР* / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ, 2013. С. 280—289].
16. Kokin, S. Katynskiy zlochin. Problema dzherelnoi bazy v Ukraini. *Mistsia / mistse pamiaty v polsko-ukrainskomu dialozi porozuminnia (do 80-kh rokovyn katynskoho zlochinu)*. Kyiv; Warsaw, 2020. 46-52 [in Ukrainian].
[Кокін С. Катынский злочин. Проблема джерельної бази в Україні. *Місця / місце пам'яті в польсько-українському діалозі порозуміння (до 80-х роковин катинського злочину)*. Київ; Варшава, 2020. С. 46—52].
17. Davydiuk, R. Strata “v osoblyvomu poriadku” kolyshnykh uenerivtsiv: rozstrilnyi spysok 1940 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. 1 (568): 121-142. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.121> [in Ukrainian].

- [Давидюк Р. Страта «в особливому порядку» колишніх уенерівців: розстрільний список 1940 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 121—142. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.121>].
18. Petrov, N. Nagrazhdeny za rastrel. 1940. Moscow, 2016 [in Russian].
[Петров Н. Награждены за расстрел. 1940. Москва, 2016. 386 с.].
 19. Petrov, N. Kto rukovodil organami gosbezopasnosti. 1941—1954: Spravochnik. Moscow, 2010 [in Russian].
[Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941—1954: Справочник. Москва, 2010. 1008 с.].
 20. Petrov, N. Pervyy predsedatel KGB Ivan Serov. Moscow, 2005 [in Russian].
[Петров Н. Первый председатель КГБ Иван Серов. Москва, 2005. 416 с.].
 21. Kulchytskyi, S. Taiemnytsia Velykoho teroru: “Vilni vybory” 1937—1938 rokiv. Suchasnyi kontekst. *Den*. 12.02.2005. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/tayemnytsya-velykoho-teroru> [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Таємниця Великого терору: «Вільні вибори» 1937—1938 років. Сучасний контекст. *День*. 12.02.2005. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/tayemnytsya-velykoho-teroru> (дата звернення: 10.02.2026)].
 22. Khaustov, V., Naumov, V. & Plotnikova, N. (Comps.). Lubyanka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti. 1937—1938. Moscow, 2004 [in Russian].
[Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937—1938 / сост. В. Хаустов, В. Наумов, Н. Плотникова. Москва, 2004. 736 с.].
 23. Tsarynnyk, M. Palats nad Ikvoiu: Dubne, 18 veresnia 1939 i 24 chervnia 1941. *Yehupets / Egupets*. 2013. 18: 295-342 [in Ukrainian].
[Царинник М. Палац над Іквою: Дубне, 18 вересня 1939 і 24 червня 1941. *Єхупець / Егупець*. 2013. № 18. С. 295—342].
 24. Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroy mirovoy voyny. Dokumenty: v 2 t. T. 1: 1939—1943. Moscow, 2012 [in Russian].
[Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939—1943. Москва, 2012. 878 с.].
 25. Kokin, S. & Rossman, D. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. T. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhenykh za “porushennia sotsialistychnoi zakonnosti” (zhovten 1938 r. — cherven 1943 r.). Kn. 2. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. — червень 1943 р.). Кн. 2 / у поряд. С. Кокін, Д. Россман. Київ, 2019. 824 с.].
 26. Savin, A., Teplyakov, O. & Yunhe, M. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. T. 3: Chekisty Stalina v leshchatakh “sotsialistychnoi zakonnosti”. Eho-dokumenty 1938—1941 rr. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938—1941 рр. / уклад. А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ, 2019. 936 с.].
 27. Loshytskyi, O. “Laboratoriia”-2: Poltava. Dokumentalni materialy pro masovi represii v Poltavskii oblasti u 1937—1938 rr. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. 2000. 2/4: 129-178 [in Ukrainian].

- [Лошицький О. «Лабораторія»-2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937—1938 рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4. С. 129—178].
28. Zhyviuk, A. Odyn iz “perpetrators”: komendant UNKVD-UMVD-UKHB Petro Klymchuk. Z arkhiviv VUCHK-НПУ-НКВД-КНВ. 2019. 2: 5-43. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.005> [in Ukrainian].
[Жив'юк А. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД-УМВД-УКГБ Петро Климчук. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2019. № 2. С. 5—43. DOI: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.005>].
29. Rasstrelnye spiski. Moskva. 1935—1953. Donskoe kladbishche: kniga pam'yati zhertv politicheskikh repressiy. Moscow, 2005 [in Russian].
[Расстрельные списки. Москва. 1935—1953. Донское кладбище: книга памяти жертв политических репрессий. Москва, 2005. 596 с.].
30. Kokurina, A. & Petrova, N. (Comps.). Lubyanka. VChK-OGPU-НКВД-НКГБ-MGB-MVD-KGB. 1917—1960. Spravochnik. Moscow, 1997 [in Russian].
[Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917—1960. Справочник / сост., введ. и прим. А. Кокурина, Н. Петрова. Москва, 1997. 352 с.].
31. Vasyliiev, V., Misinkevych, L. & Podkur, R. (Comps.). Reabilitovani istoriieiu. Khmelnytska oblast. Kn. 1. Khmelnytskyi, 2008 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Хмельницька область. Кн. 1 / упоряд. В. Васильєв, Л. Місінкевич, Р. Подкур. Хмельницький, 2008. 934 с.].
32. Zhyviuk, A. (Comp.). Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast. Kn. 1. Rivne, 2006 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1 / упоряд. А. Жив'юк. Рівне, 2006. 584 с.].

Надійшла / Received 01.02.2026

Andrii ZHYVIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
The Centre for Study of Ukrainian-Polish relations, I. Krypiakevych Institute
of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
derzhy60@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

MASS NKVD OPERATION IN WESTERN UKRAINE
(SPRING — SUMMER 1940): ORGANISATIONAL,
PERSONNEL AND TECHNOLOGICAL ASPECTS

The article traces the political context, organisational, personnel, and technological aspects of the NKVD's 1940 mass operation in Western Ukraine (using Western Volhynia as an example) through its connection with the mass operations of the Great Terror period. This operation in 1940, which was an integral part of the Western Ukraine Cleansing, is examined using the principles of historicism, systematic, historical-comparative, problem-chronological, diachronic, prosopographic, statistical-quantitative, and other **methods**. **The main results** of the study consist of the reconstruction of a mass operation carried out by Soviet repressive forces, based on a decision of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) dated 5 March 1940, to execute, under special procedures, the “sworn enemies of Soviet power” in the western regions of the Ukrainian SSR. It has been

established that the mass operation during the spring and summer of 1940 was a social purge aimed at destroying “class enemies” and suppressing any possible resistance to sovietisation. **The original character of the work** is provided by the author’s argumentation and deciphering part of the list of persons killed by decision of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on 5 March 1940 (in particular, its “Rivne” segment) with the introduction into scientific circulation of a vast array of preserved control and surveillance files on repressed persons, questionnaires and personal files of special settlers, orders and personal files of NKVD employees. **The practical significance of the research and prospects for further studies** lie in the fact that the study of the source complex related to the circumstances of the mass operation in 1940 on the territory of Western Volhynia has made it possible to create a research model that can be applied to similar studies of other regions of Western Ukraine, as well as Belarus and the Baltic states.

Keywords: *People Commissariat for Internal Affairs (NKVD), Main Directorate of State Security, Western Ukraine, Western Volhynia, Great Terror, «cleansing», mass operations, “troikas”, extrajudicial sentences.*